

стародавньої історії не згас із закінченням його земного шляху, а перейшов до надійних рук численних однодумців і послідовників.

Хто знав С. М. Бібікова погодиться, що зовнішні атрибути вченого для ніколи не були визначальними. До чинів і звань він ставився спокійно, іноді навіть з певною долею самоіронії. І все ж було б несправедливо не згадати, що заслуги С. М. Бібікова перед українською наукою належним чином відзначені. Він був членом-кореспондентом АН УРСР, лауреатом Державної премії України, заслуженим працівником науки, членом-кореспондентом Центрального археологічного інституту ФРН (Берлін)...

У пропонованому увазі читача журналі

вміщені статті і повідомлення, виголошені на наукових читаннях, присвячених пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова. Серед авторів — учні вченого, а також нове покоління археологів, що продовжує і розвиває його ідеї. Зміст збірника показує, що наукова спадщина С. М. Бібікова є тим фундаментальним підґрунтям, на якому ще тривалий час розвиватиметься українська археологія.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БІБІКОВ І ПРОБЛЕМИ ПЕРВІСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

В. М. Гладилін

«Нет, весь я не умру»...

О. С. Пушкін

На цю тему можна було б видрукувати не одну статтю будь-якого обсягу, в якій всебічно характеризувалося б коло наукових інтересів С. М. Бібікова в галузі стародавньої історії і того нового, що вніс його дослідницький талант

© В. М. ГЛАДИЛІН, 1996

у розробку найактуальніших проблем первісної доби. Завдання цих нотаток скромніше — дати посильний огляд основних напрямків наукового пошуку вченого і, принаймні, хоча б на якусь мить «зазирнути» до творчої лабораторії цієї талановитої в нашій ой як не простій минувщині особистості.

Сергій Миколайович Бібіков — учений з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Його дослідницький почерк відрізняли рідкісна широчінь та різноманітність наукових уподобань в археології первісного суспільства, вміння розпізнавати й ставити дійсно важливі проблеми, назрілі або ті, що тільки-но народжувались, підійти до їхнього вирішення нестандартно, часто зовсім з несподіваного боку, здатність помітити щось нове, цікаве за тим, що стало звичним або, здавалося б, дрібним і несуттєвим, побачити в тих чи інших фактах і явищах свою, ще ніким не помічену «ізіюминку», завжди удавано приглушену, з такою легенькою «крижинкою», проте незмінно яскрава і оригінальна у своїй простоті, ювелірній відточеності й ясності мови наукових праць.

Для наукового доробку С. М. Бібікова притаманний голий публікаційний емпіризм, нема в ньому і описів археологічних знахідок та польових спостережень задля одних лише цих описів і спостережень. Дослідник не зник «орати ниву», не знімаючи «врожаю». Навіть невеличкі за обсягом його публікації, не кажучи вже про проблемні розробки і солідні монографічні видання, завжди наповнені невідомим історизмом, намаганням розкрити логіку і динаміку явищ минулого, здобути з матеріалу все можливе для відтворення історичної дійсності. В описах знахідок для вченого нема несуттєвих деталей. Це як у Чехова: якщо вже в першому акті п'єси повісили на стіну рушницю, вона повинна обов'язково вистрілити до кінця вистави.

Дослідники, подібні до С. М. Бібікова, з родини першопроходців часів великих географічних відкриттів: те ж непоборне бажання пристати першим до ще нікому незвіданого, той же вибір важких, здавалося б, сумнівних «авантюрих», щоправда, у кращому розумінні цього слова, шляхів, той же свідомий ризик помилятися. Натомість наука, як і поезія, за висловом російського класика, «это езда в незнаемое». Дослідник не зник та й не вмів чекати, коли наука накопичить абсолютно незаперечні докази тієї чи іншої ідеї, його влаштував необхідний мінімум таких аргументів, достатній для того, щоб поставити питання, протоптати першу, нехай ще не завжди рівну і пряму стежку до пізнання незвіданого, прокласти першу просіку в сьогоднішній й майбутній науки, яку, можливо, не так легко скрізь і всім пройти.

І ще одна особливість творчої манери С. М. Бібікова — підкреслена байдужість до кількості власних наукових праць (хоч їх у нього і чимало). Від нього, автора блискучої монографії про Луку-Врублівецьку, яка ще й досі багато в чому зберегла наукову свіжість, і не менш яскравої книги про Мізинський музичний комплекс, часто можна було чути, що науку рухають не стільки монографії, на підготовку й видання котрих витрачається, як правило, багато років і коштів, скільки невеликі статті, що оперативно знайомлять наукову громадськість з найповнішими відкриттями й дослідницькими пошуками. Доробок С. М. Бібікова — прекрасне тому підтвердження: деякі з його невеличких статей варті пухлих фоліантів.

Опанувавши методику дослідження палеолітичних та мезолітичних пам'яток в експедиціях Г. Бонч-Осмоловського в Криму, один із славетних «пташенят гнізда Петрова» — Петра Петровича Єфименка, С. М. Бібіков успішно продовжив їх вивчення, збагативши стародавню історію краю новими знахідками і спостереженнями, відкрив і дослідив кілька пізньопалеолітичних місцезнаходжень на Південному Уралі та в Подністров'ї. Сьогодні вже неможливо уявити собі мезоліт Криму без таких досліджених ним, ставших класичними, багато в чому завдяки науковому хисту дослідника, пам'яток, як Фатьма-Коба, Шан-Коба, Мурзак-Коба. Розкопки уральських печер могли б спантеличити не одного дослідника своїми надто скромними знахідками, а втім С. М. Бібікову вони дозволили поставити питання про існування в палеоліті поряд із стаціонарними поселеннями короткочасних мисливських таборів.

Зрештою, не стільки ці польові, хоча й вони, звичайно, також, скільки

інші, проблемні розробки з палеоліту й мезоліту принесли С. М. Бібікову загальне визнання як одного з найавторитетніших і найяскравіших дослідників цих розділів археологічної науки.

Ще якихось сорок років тому мало хто замислювався про витоки східно-європейського палеоліту. С. М. Бібіков першим поставив питання про час і шляхи первісного заселення людиною Східної Європи. Розвиваючи гіпотезу про ранньопалеолітичний — мустерський час і південний — кавказький шлях освоєння людьми цієї території, вчений на відміну від попередників (В. П. Любіна, О. М. Бадера) обґрунтовує свої погляди на широкому палео-географічному й історичному тлі, намагається не тільки окреслити висхідний епіцентр і визначити хронологічні межі процесу розселення, але й розкрити його механізм, притаманну йому внутрішню динаміку й причинність. Хоча розробки С. М. Бібікова з проблем первісного заселення людиною Східної Європи й не в усьому витримали перевірку часом, вони все ж висунули її в число першочергових, пріоритетних і заклали підвалини для наступних досліджень у цьому напрямку.

У новому ракурсі підійшов С. М. Бібіков і до іншої важливої проблеми сучасного палеолітознавства. Багато написано про житла та поселення палеоліту, проте вчений першим подивився на палеолітичні поселення як єдиний соціально-економічний організм, у матеріальних елементах якого закодовано безцінну інформацію про різні боки життя їхніх поселенців. Тонко підмічені особливості у плануванні та побудові жител, підкріплені майстерно підібраними етнографічними свідченнями про соціальну структуру, специфіку господарства й побуту мисливських народностей Крайньої Півночі, дозволили дослідникові реконструювати суспільний устрій стародавніх колективів, встановити їхню чисельність, тривалість функціонування поселень, необхідні площі мисливських угідь і щільність населення в окремих районах на різних етапах історичного розвитку.

Не залишилось поза увагою С. М. Бібікова і духовне життя палеолітичних мисливців. Численні видання обійшли зображення розфарбованих кісток мамонта з пізньопалеолітичної стоянки Мізин, проте ніхто не зробив спроби встановити їхнє призначення, якщо не враховувати нічим не підкріплених аморфних припущень про їхній культовий характер. Здійснив це С. М. Бібіков, запропонувавши вбачати у цих предметах найдавніші ударні музичні інструменти. Цей сміливий здогад, який спочатку декого шокував, підтверджений прискіпливим аналізом знахідок та етнографічними паралелями, збагатив і розширив наші уявлення про інтелект палеолітичної людини, відкривши нову, поетичну сторінку її життя.

Багато років тому в одній з праць С. М. Бібікова промайнув незвичний для тих часів вираз — криза мисливського господарства. Так вчений назвав економічну ситуацію, що склалася за мезолітичної доби, коли в результаті змін у природному середовищі, прогресивного зростання народонаселення та хижацького способу ведення мисливського господарства, відбулося різке скорочення тваринних ресурсів, і мисливство, як головне для цього джерело існування, стало неперспективним, й розпочався перехід від привласнюючих, мисливсько-збиральницьких форм господарської діяльності до відтворюючих, скотарсько-землеробських. Не всі тоді належним чином оцінили це спостереження і, здається, лише зараз настає розуміння його непересічного значення, як своєрідного ключа, яким тільки й можна відкривати двері до пізнання процесу встановлення відтворюючих форм господарства, динаміки розвитку первісного виробництва і в ширшому розумінні — взаємовідносин людини і природи у докласових формаціях.

Загальновідомий внесок С. М. Бібікова і в розробку проблематики трипільської культури та палеоекономічного моделювання — нового наукового напрямку в археології, біля витоків якого стояв він разом з першими дослідниками. Докладніше про це читач зможе дізнатися з матеріалів, вміщених у це число журналу.

Усе, про що йшлося, окреслює звісно далеко не весь спектр дослідницьких інтересів і творчих знахідок С. М. Бібікова у вивченні первісного суспільства. Кожна з них, взята окремо, могла б зробити честь будь-якому вченому. Всі

ж разом вони увічнили ім'я Сергія Миколайовича Бібікова в археологічній науці й назавжди з'єднали його з історією далекого минулого людства на території нашої країни.

Ще один невеличкий, але показовий штрих до творчого портрету С. М. Бібікова. Хто-небудь коли-небудь ставив собі за мету розв'язати питання: чому виник керамічний посуд? Саме С. М. Бібіков уперше поставив це питання і відповів на нього: глиняний посуд з'явився в умовах нової господарської діяльності — землеробства, основу якого складало вирощування злаків. Злаки — це, перш за все, каші. А кашу без горщика не зварити. Просто? Так, воістину все геніальне — просте.

КРИМСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 50-х РОКІВ: СПОГАДИ І РОЗДУМИ

Ю. Г. Колосов

З Сергієм Миколайовичем Бібіковим я познайомився у 1952 р. під час відвідин ним розкопок Олени Олексіївни Векілової, відомої ще з часів К.С.Мержковського палеолітичної стоянки Криму, у гроті Сюрень-І¹. Я в той час обіймав посаду молодшого наукового співробітника у Кримському філіалі Академії наук СРСР, а Сергій Миколайович працював старшим науковим співробітником Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР. Йому не було ще й 45-и, а мені виповнилося 28 років. Сергій Миколайович захистив докторську дисертацію «Ранньотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Дністрі», а в 1954 р. став директором Інституту археології АН УРСР. В тому ж році я був переведений з Симферополя до Києва й одразу ж став учасником Кримської палеолітичної експедиції, якою керував Сергій Миколайович. Протягом кількох років, починаючи з 1956-го, ця експедиція здійснювала розкопки мезо-єнеолітичної стоянки Фат'ма-Коба, що знаходилася в балці Кубалар-Дере у Байдарській долині.

Я був заступником начальника цієї експедиції. Кілька польових сезонів ми з Сергієм Миколайовичем мешкали в одній маленькій кімнатці стандартного будиночка в с. Передовому в Південно-Західному Криму. Отже, була можливість ближче познайомитися і краще пізнати свого начальника експедиції й директора Інституту.

Розкопки велися в Фат'ма-Кобі і, на невеликій площі, в Карань-Кобі². Остання пам'ятка була відкрита мною в тій же балці Кубалар-Дере, і мені, після настійних умовлянь, вдалося отримати дозвіл начальника експедиції на її дослідження протягом тижня, після його від'їзду³.

Від свого вчителя — Г. А. Бонч-Осмоловського — С. М. Бібіков перейняв методику розкопок печерних стоянок широкими площами. Ця методика, в цілому, не змінилася й по цей день. Коли ми працювали у Фат'ма-Кобі, всі виміри здійснювалися за допомогою портативного нівеліра, який щоранку урочисто вручався мені Сергієм Миколайовичем. Цей нівелір, замовлений колись у Франції, перейшов до нього у спадок від Г. А. Бонч-Осмоловського.

Я пам'ятаю, як під час розкопок у Фат'му-Кобу приїхав на практику вже відомий серед археологів ленінградець Василь Прокопович Любін. Досвіду дослідження печерних стоянок у нього ще не було, а його чекали розкопки в печерах Грузії. Пробув він у нас близько 10 днів. Гадаю, практика була для нього корисною.

© Ю. Г. КОЛОСОВ, 1996